

Донкіхотка Лія Ахеджакова

Анастасія Канівець

«Виявляється, білі ворони ще існують». – «У природі це – велика рідкість, але, на щастя, у нас є...» Ця цитата з культового «Гаража» Ельдара Рязанова (1979) у певному сенсі стала пророчою. У тій сцені науковиця, мати-одиначка Олена Малаєва стає чи не єдиною поборницею справедливості, заступившись за виключення з гаражного кооперативу найбільш незахищених його членів. Малаєву зіграла Лія Ахеджакова, і ця її роль стала однією з найвідоміших і найулюбленіших глядачем. Таких образів у послужному списку акторки не один і не два. І, мабуть, не випадково: адже в реальному житті вона виявилась саме такою: нездатною мовчки дивитись на несправедливість і беззаконня.

Та виявилось також, що улюблене мільйонами амплу Ахеджакової – маленька жінка зі сталевною волею, чиста й чесна – не надто затребуване на її батьківщині в реальному житті. За свою громадянську і моральну позицію народна артистка РФ, лауреатка низки державних нагород, зрештою, одна з «зірок» обожнюваного широкими масами радянського кіно піддається нещадному цькуванню. Історія Лії Ахеджакової дуже показова: вона яскраво демонструє, як російське суспільство і сучасна російська культура активно витискають із себе все, що не відповідає офіціозу. «Культура поза політикою»? Не в росії. Тамтешнім білим воронам порівняно з радянськими часами краще в одному: можна вільно вилетіти і працювати за кордоном, у більш чи менш добровільному вигнанні. Опинилася в ньому і Лія Ахеджакова. І сталося це через її позицію щодо російської агресії проти України.

Амплуа: «маленька людина» з великою душею

Лія Меджидівна – з театральної родини: Меджид Ахеджаков був засновником і режисером адигейського драматичного театру, Юлія Ахеджакова – провідною акторкою там же; у Майкопі Лія і провела дитинство (народилася вона, до речі, в Україні, в Дніпропетровську). Після спроби уникнути акторської кар'єри (за наполегливою рекомендацією батьків) і повчитися в Московському інституті кольорових металів і золота, дівчина зрештою отримала освіту в ГТІСі. Першим творчим етапом став ТЮГ. Там Ахеджакова працювала 16 років, переважно в амплу трагедії, перетравивши низку різнопланових ролей: поросят, піонерів, горобчиків... Ні, були і цікаві: Кларіче в «Любові до трьох апельсинів» за Карло Гоцці (1963), Діла у «Вбити перемішника» за Гарпер Лі (1967), Женька в «Мій брат грає на кларнеті» за Анатолієм Алексінім (1968), бабуся в «Я, бабуся, Іліко й Іларіон» за Нодаром Думбадзе (1973). Проте рамки тодішнього МТЮГу ставали все тіснішими для акторки, і вона обрала собі іншу сцену: з 1977 року і

Лія Ахеджакова у фільмі «Службовий роман». Режисер Ельдар Рязанов. СРСР, 1977.

донедавна доля її була пов'язана з театром «Современник». Символічно, що першою значною театральною роботою для акторки стали ролі в постановці українця Романа Віктюка: в його «Квартирі Коломбіни» за Людмилою Петрушевською вона зіграла одразу чотири ролі. Вистава справила на Ахеджакову величезний вплив, по суті, сформувавши її як акторку¹. Це був, за висловом виконавиці, «геть новий театр, нова література», далеко не одразу прийнятий глядачем. Вона продовжить співпрацю з Віктюком, зокрема, в постановці «Дрібного біса» з такою самою «скандальною» репутацією в тодішнього глядача. «Але є такі невдачі, я маю на увазі ту нашу виставу, які кращі за будь-які удачі», – переконана вона. Тим більше, що твір не втрачає актуальності². Серед інших постановок за її участю – «Із записок Лопатіна», «Вічно живі», «Важкі люди», «Старосвітське кохання» (з Богданом Ступкою), «Перський бузок», «Гра в джин», якій судилося стати останньою виставою Ахеджакової в рідному «Современнику». Особливу увагу варто приділити «Крутому маршруту». Вистава за мемуарами Євгенії Гінзбург у постановці Галини Волчек показує страшну картину сталінських репресій крізь призму жіночих долі. Постановка 1989 року була унікальною за сміливістю і викривальною силою, стала справжньою подією в СРСР, була з захватом прийнята за кордоном, зокрема на Бродвеї³. Хоча у центрі – образ

¹ ЗА КУЛИСАМИ. Настоящее рождается из тишины. 23.08.1995. <https://archive.aif.ru/archive/1644364>

² Лія Ахеджакова - «Я гоню прочь воспоминания...». Беседовала Елена Абашкина. https://biography-life.ru/interview/335-liya-ahedzhakova-ya-gonyu-proch-vozpominaniya.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com.ua%2F

³ Лія Ахеджакова: «Надоело съедать обиды и оскорбления». 23.08.2004. <https://archive.aif.ru/archive/1684461>

Лія Ахеджакова у фільмі «Зображуючи жертву».
Режисер Кірілл Серєбрєнніков. Росія, 2006.

Гінзбург, тканина твору виплетена з багатьох особистих історій. Серед них – і «Зіна-татарка», репресована дружина партійця високого рангу. Парою епізодів показано шлях жінки від лояльної до системи партійки, впевненої, що заарештовані вони з чоловіком випадково й ненадовго, до обстриженої наголо напівбожевільної, тортурами доведеної до того, що стала забувати російську мову⁴. Вистава досі має особливе значення для Ахеджакової – особливо зараз (що показово, цьогоріч її зняли з репертуару): «Це страшне обличчя (якщо обличчя) Росії [...] Зараз, через стількі років, вистава знову актуальна як ніколи. Тема російської в'язниці, тортур вривається в наше життя»⁵.

Зіна – історія зламаної долі, зламаного духу. І навпаки: стара жінка, що лишається бійцем і борцем на життєвому кону, – «амплуа» Ахеджакової останніх років. Така її Марія із «Circo Ambulante» Максима Ісаєва й Андрія Могучого (Театр націй, 2012). В антиутопії про маленький острівець з диктатором Обер-Кондуктором Ахеджаковій випало грати... Дон-Кіхотку, якою волею долі стає скромна працівниця м'ясокомбінату. Більше того: сама акторка надихнула авторів на цей образ. «Наша вистава про те, що відбувається, коли одинак замислюється про долю вітчизни»⁶, – пояснює виконавиця. За історією «Circo Ambulante» важко не вчитати алегорію росії, а Ахеджакова тут у певному сенсі грає саму себе.

Несподівано перегукується з Марією бабця Нурія в «Першому хлібі» Ріната Ташимова у постановці польського режисера Беніаміна Коца (2021). Сама п'єса розповідає, як молодь у російській глибинці, не бачачи життєвих пер-

спектив, іде на війну⁷... і гине там вже буквально. У 2022 році спектакль антивоєнної спрямованості потрапив у гучний скандал – завдяки саме персонажці Ахеджакової. В одній зі сцен п'єса Нурія, бабуся пропалого солдата-контрактника, приходять на могилу свого загиблого колись на війні чоловіка; поруч – могила Героя Радянського Союзу, і жінка звертається до неї з коротким, але експресивним антивоєнним монологом, щедро здобреним обсценною лексикою. Організація «Офіцери Росії» оголосила сцену, а з ним і всю виставу, образливою для ветеранів. Цікаво, що головною мішенню для нападок стала саме виконавиця ролі: її навіть вимагали відсторонити від участі в інших постановках театру. Зрештою виставу, в якій побачили ще й «пропаганду одностатевого кохання» і «розпалювання міжнародної ворожнечі», зняли зі сцени⁸. Вона виявилася важливою не стільки своїми художніми якостями (досить скромними), скільки як маркер новітнього культурного життя в росії, що на нього все більше впливає «небайдужа громадськість»... особливо в погонах.

«Театр – це мій дім, а кіно було час від часу», – каже Ахеджакова⁹. Тим не менш, широкому глядачеві вона відома більше своїми кінороботами. Її сходження на кіноекран, до речі, також відбулося через театр. Такою є кіновистава «Повернення» за оповіданням Платонова, у постановці театру ім. Є. Вахтангова (1968, реж. Віктор Рижков). Ахеджакова тут знов в амплуа трагедії: її персонаж Петя, син головного героя, – хлопчик, що виростав у важкі воєнні роки, «розгубивши» дитинство у щоденній боротьбі за виживання. Першою ж помітною стала роль Аллочки у драмі «Шукаю людину» (1973, реж. Михайл Богін), що продемонструвала майстерність Ахеджакової як акторки епізоду. Фільм звертався до болісної теми: пошуків втрачених у Другій світовій війні близьких. Коли нібито загублена мати знаходить Аллочку, та старанно пригадає деталі далекого, майже забутого дитинства; в ході розмови стає зрозуміло, що жінки помилились, проте до останнього Аллочка сподівається на диво, з щемкою надією вдивляючись в обличчя не-мами. Ця сцена, відзнята на одному диханні, на чорно-білій плівці (режисер включив у фільм проби, боячись, що акторка не повторить таку досконалу емоційну гаму), принесла виконавиці приз фестивалю в Локарно. Репутацію майстрині епізоду Ахеджакова підтвердить у стрічці Алексея Германа «20 днів без війни». Її

7 Воєнний конфлікт тут підкреслено не названий: це може бути будь-яка з численних «гарячих точок» за участі росії. Лише в одній з непристойних частівок Нурії мимохідь згадано Сирію.

8 Сивцова Александра. Следственный комитет проверяет спектакль «Первый хлеб» с Лией Ахеджаковой. В постановке «Современника» ищут оскорбление ветеранов и «неприкрытую пропаганду однополый любви». 30.07.2021. <https://meduza.io/feature/2021/07/30/sledstvennyy-komitet-proveryaet-spektakl-pervyy-hleb-s-liya-ahedzhakovo-y-v-postanovke-sovremennika-ischut-oskorblenie-veteranov-i-neprikrutyu-propagandu-odnopoloy-lyubvi>

9 Тимофеева Лариса. Лия Ахеджакова: «Нам всем не хватает милосердия». 8.10.2015. <https://myslo.ru/city/people/interview/liya-ahedzhakova-nam-vsem-ne-hvataet-miloserdija>

4 Цікава деталь, в якій можна пошукати антиколоніальні смисли, напряму в творі, щоправда, не озвучені.

5 Быков Дмитрий, Сабурова Ольга. Лия Ахеджакова: Людей хороших в России очень много. *Собеседник*. №29-2018. <https://sobesednik.ru/dmitriy-bykov/20180801-liya-ahedzhakova-lyudej-horoshih-v-rossii-ochen-mnogo>

6 Шендерова Алла. Лия Ахеджакова: «Главное – не врать!». 11.01.2012. <https://www.vashdosug.ru/msk/theatre/article/68103/>

«жінка з годинником» підходить до героя фільму – воєнно-журналіста, сподіваючись, що він переконає її: зниклий безвісти у рейді німецькими тилами чоловік насправді живий. За півтори хвилини екранного часу акторка розігрує складні переходи від затамованого відчаю до надії і майже впевненості в тому, що непоправного не сталося.

Попри вдалі драматичні ролі, характерна акторка Лія Ахеджакова запам'яталася найперше ролями в комедіях, передусім – Ельдара Рязанова. У своїй книзі спогадів «Непідсумоване» («Неподведенные итоги») режисер згадував, як розгорталася його співпраця з акторкою. Спершу він запропонував їй маленьку роль вчительки Тані в «Іронії долі, або З легким паром!»: «Вона зіграла подружку героїні – роль, практично не виписану, – так, що про персонажа Ахеджакової можна написати ціле дослідження». Далі Ахеджакова зіграла в його «Службовому романі», причому образ секретарки Вірочки «формували» вже під неї (ця роль стала чи не найвідомішою у фільмографії акторки і принесла їй Державну премію ім. братів Васильєвих). А в сатиричній комедії «Гараж» роль Олени Малаєвої, персонажки із «бацією совісті», вже писалася спеціально для Ахеджакової¹⁰. Найулюбленішою для актриси стала роль Фіми в рязановській трагікомедії «Небеса обітовані» (1991). Художниця-безхатько на схилі радянської епохи, трохи кумедна, трохи недоладна, по-своєму мудра й безмежно глибока та вітальна, могла зчитуватись на різних рівнях: тут і соціально-психологічна драма, й алегорія інтелігента-маргінала в незатишному радянському (й пострадянському) світі, й образ «зайвої людини», та й загалом людини у ворожому для неї світі... Фіма завоювала увагу і глядача, і критики, принісши виконавці престижну кіновідзнаку «Ніка» як акторці другого плану. Своєю чергою, глядачі за підсумками опитування журналу «Советский экран» назвали Ахеджакову за цю роль найкращою акторкою року. А через десять років вийдуть «Старі клячі» (2000), де героїня Лії Меджидівни, маленька, та з почуттям власної гідності, втрачає житло (символічний повторюваний мотив!), проте за допомогою подруг повертає його назад. Фільм закриє для акторки тисячоліття в творчому плані. Слід сказати, що Рязанов¹¹ був для Ахеджакової не лише режисером, але й свого роду наставником: «Це він заразив мене своєю нетерпимістю до жорстокості, перекручення кривавої історії й ніжністю до “маленької” людини [...] Одного разу він сказав мені фразу, яку я запам'ятала на все життя: “Ненавиджу фанатизм ні з того боку, ні з іншого. Фанатизм завжди пахне фашизмом”»¹².

Наступне тисячоліття принесе актрисі низку інших проєктів різного роду й цінності. З них згадаємо стрічки і ролі «авторського» плану: офіціантка в японському ресторані у чорній комедії «Зображаючи жертву» Кірілла Серебренні-

кова (2006, друга «Ніка»), сестра музичного педагога Зверева в біографічній драмі про Рахманінова «Гілка бузку» Павла Лунгіна (2007), правозахисниця в драмі «Лягідна» Сергія Лозниці (2017), хазяйка квартири в біографічній драмі про Цоя «Літо» Серебреннікова (2018).

У «Непідсумованому» Рязанов дасть влучну характеристику акторці та її образу: «Ахеджакова не може, по-моєму, зіграти лиходійку чи ж неприємну, непривабливу героїню. Якщо їй доручити негативну роль, я думаю, симпатії глядача виявляться на боці цього негативного персонажа»¹³. Мабуть, це тому, що в своїх героїнь виконавиця вносить багато від свого «я»: «У кожній моїй ролі, у кожній моєй героїні є мої риси. А чим ще можу я грати, як не своїм життям, своїми образами, своїми нещастями, пам'яттю своїх втрат...»¹⁴

Принцип: не мовчати!

Серед відзнак Лії Ахеджакової є й третя «Ніка» (2015), в дуже характерній номінації «Честь і гідність» (за два роки цій нагороді буде присвоєно ім'я Ельдара Рязанова). Це не єдина її відзнака такого плану: у 2013-му акторка стала лауреаткою премії Московської Гельсінської групи в номінації «За захист прав людини засобами культури й мистецтва».

«Для акторської професії необхідний характер». – каже Ахеджакова¹⁵. А того, що він у неї є, не заперечать навіть недобррозичливці (яких на батьківщині, здається, в неї стало більше, ніж шанувальників... принаймні, вони куди гучніші). За зовнішністю характерної актриси, високим голосом і експресивною манерою для неохочого слухача нерідко губляться здорові й мудрі думки людини, що вже не перше десятиліття спостерігає і в міру сил бере участь у суспільно-політичному житті своєї країни. Ще з початку 1990-х Ахеджакова активно виступала за демократичні процеси в росії, застерігала про небезпеку з боку комуністів. Пізніше стала послідовною противницею путінського режиму. Вболівала за Революцію Гідності, згодом за білоруські протести. Сама брала участь у російському протестному русі, зокрема, виступала на мітингу на Болотній площі в Москві у червні 2013 року.

Від початку російської агресії проти України рішуче висловились проти: засудила окупацію Криму і вторгнення на Донбас, підписала листа «Союзу кінематографістів і професійних кінематографічних організацій і об'єднань» до українських колег із підтримкою, в ефірі «Еха Москви» прочитала вірш Орлуші «Реквієм по МН-17», від імені росії прийнявши відповідальність за цей злочин, виступала на підтримку Надії Савченко й Олега Сенцова. Від початку повномасштабного вторгнення, коли російська культурна спільнота воліла відмовчуватись чи пів натяками «протестувати» у соцмережах, ветеранка сцени й екрану однією з небагатьох на повен голос заявила: мовчати не можна. Дослівно сказано було це у важкому березні 2022 року: «Іноді

¹⁰ Рязанов Эльдар. Неподведенные итоги. М.: Вагриус, 1995. С. 299.

¹¹ Про Ельдара Рязанова і його по суті антирадянську творчість можна прочитати в статті Роксоляни Свято «Людський Рязанов». *Кіно-Театр*, 2016, № 2.

¹² Быков Дмитрий, Сабурова Ольга. Лия Ахеджакова...

¹³ Рязанов Эльдар. Неподведенные итоги... 299.

¹⁴ Тимофеева Лариса. Лия Ахеджакова: «Нам всем не хватает милосердия»...

¹⁵ Мастер Зоя. Вот характер... С «Кругозором» - Лия Ахеджакова. 30.11.2012. <https://www.bostonkrugozor.com/show/Liya.1637.html>

мені дуже незручно, бо щось моя громадянська позиція... Від неї нуль результату. Але зараз [...] я вже звернулася до діячів культури, і ще раз хочу звернутися. Хлопці, не мовчіть, все одно нам хана [...] Моя справа – говорити і не закривати рота. Можливо, я неграмотно говорю. Може, не так треба говорити і не це треба говорити, але говорити треба»¹⁶.

Прихильники режиму відповіли на цю громадянську позицію цькуванням. Акторку стали поступово витісняти з мистецького простору. Так, у грудні 2022 – січні 2023 року в Санкт-Петербурзі «через термінові технічні роботи» скасували антрепризу «Мій онук Веніамін». Справжня причина була більш-менш очевидною: негативний суспільний резонанс довкола Ахеджакової. Доходило навіть до погроз: віце-спікер Московської міської думи Андрей Медведев «жартівливо» натякнув на те, що варто прислати на спектакль бійців ПВК «Вагнер»¹⁷.

Ці тихі репресії торкнулися й основного місця роботи: восени 2022-го з репертуару «Современника» зник «Перший хліб», а в лютому 2023-го – остання вистава за участі Ахеджакової, «Гра в джин». За словами акторки, директор театру Юрій Кравец повідомив їй: через листи «розгніваних людей» вистав з її участю більше не буде. Більше того, це «рекомендував» департамент культури, що по суті закривало перед актрисою двері інших театрів¹⁸ (і дійсно: в квітні Театр Націй «з технічних причин» скасував «Казку про останнього янгола» за участі Ахеджакової¹⁹). Опинившись без ролей і перспектив на нові, акторка прийняла непросте рішення: піти з театру, в якому пропрацювала майже пів століття. З 5 квітня 2023 року вона офіційно перестала бути актрисою «Современника». На захист Ахеджакової звучали голоси – як опозиційних митців на кшталт режисера Александра Молочникова чи акторки Чулпан Хаматової, так і пропутінськи налаштованого Станіслава Садалського – проте система воліла їх не почути²⁰. Та й, зрештою, голоси ці були поодинокими.

Цькування наростало. Голова організації з гучною назвою «Федеральний проект з безпеки й боротьби з корупцією» Віталій Бородін звернувся до Генпрокуратури з проханням визнати поважну мисткиню «іноагентом» і відкрити

¹⁶ Лія Ахеджакова: «Ребятки, не молчите, всё равно нам хана». «Скажи Гордеевой». 6.03.2022. <https://www.youtube.com/watch?v=kamoi6ifrl>

¹⁷ Гусейнова Ирада. «Вагончик тронулся»: поливающая помоями Россию Лия Ахеджакова мечтает поехать на Украину. 30.12.2022. <https://bloknot.ru/obshhestvo/vagonchik-tronulsya-polivayushhaya-pomoyami-rossiyu-liya-ahedzhakova-mechtaet-poehat-na-ukrainu-1037558.html>

¹⁸ Лія Ахеджакова рассказала о снятии её с репертуара «Современника». 8.02.2023. <https://pdmnews.ru/30153/>

¹⁹ Салехов Араз. Театр Наций отменил показы спектакля «Сказка про последнего ангела» с Ахеджаковой. 24.04.2023. *Вечерняя Москва*. <https://vm.ru/news/1047791-teatr-nacij-otmenil-pokazy-spektaklya-skazka-pro-poslednego-angela-s-ahedzhakovoj>

²⁰ Виноградова Евгения. Заграничные гастроли и поддержка мужа. Чем живет Лия Ахеджакова после обвинений в предательстве Родины. 9.07.2023. <https://www.starhit.ru/story/zagranichnye-gastroli-i-podderzhka-muzha-chem-zhivet-liya-ahedzhakova-posle-obviniy-v-predatelstve-rodiny-894951/>

стосовно неї аж три кримінальні справи: за статтями про держзраду, дискредитацію російської армії й збудження ненависті чи ворожнечі. Крім того, народну артистку запропонували позбавити державних нагород і почесних звань. Підстави «вагомі»: неодноразові висловлювання з критикою «СВО», зокрема в інтерв'ю українським ЗМІ, а також міфічна фінансова підтримка ЗСУ²¹ (самою акторкою спростована). У підсумку, попри небажання покинути батьківщину, Ахеджаковій довелося виїхати. Наразі вона їздить Європою з антрепризою, граючи в спектаклі «Мій онук Веніамін» Людмили Улицької у постановці Марфи Горвіц. У липні у Бремені, виходячи на поклон після вистави, акторка з'явилася з українським прапором в руках. Це було зафільмовано – і навколо Ахеджакової знов завирували пристрасті. Українці гаряче дякували їй, росіяни поливали її брудом, російське МВС розпочало перевірку артистки за статтею про «дискредитацію збройних сил РФ»... А потім з'явився матеріал «Газета.Ru», в якому наводилися нібито слова самої Ахеджакової: мовляв, прапор підсунув їй разом з букетом «якийсь провокатор»²². Наскільки варто вірити цій історії, сказати важко: аудіо- чи відеозапис бесіди не опублікований, а репутація самого видання сумнівна. Проте, навіть якщо наведені слова правдиві, вони не переважають підтримки акторкою України, що зрештою коштувало їй роботи, а можливо, і батьківщини. «Но только жить в эту пору прекрасную уж не придется ни мне, ни тебе», – повторює акторка не в одному зі своїх інтерв'ю. Ці рядки із «Залізниця» Ніколая Некрасова можна вважати своєрідним її мотто: колись-то воно буде краще, але коли? Вона чудово бачить системність того, що відбувається зараз у росії. Це нагадає їй найгірші радянські часи: «Мені здається, ми нижче скотилися, ніж за тих часів, коли я була свідомою людиною і розуміла, що в таборах гниють найкращі люди, вбито поетів, письменників, артистів і режисерів, і просто чесних людей [...] І зараз настали часи, коли треба мовчати, коли знову на сценах театрів з'явилися тексти, які камуфлюють опозиційні сенси, знову метафори й іносказання, що зустрічають і оплески в залі, і демонстративний вихід із залу боягузів...»²³. Надію акторка покладає на молоде покоління, вільне від страху, що його плекали в суспільстві роками радянського терору²⁴. Вірить в представників «іншої, не телевізійної країни» по всій росії, що поділяють її думки²⁵. І хоч би який скепсис викликала в нас ця надія – для Лії Ахеджакової вона важлива. Зрештою, послання надії несе і вся її творчість.

²¹ Генпрокуратуру попросили возбудить уголовное дело о госизмене в отношении Лии Ахеджаковой. ТАСС, 11.04.2023. <https://tass.ru/obshchestvo/17496661>

²² Мясумова Альфия. Актриса Ахеджакова объяснила свое появление на сцене с украинским флагом. 2.09.2023. <https://www.gazeta.ru/culture/news/2023/09/02/21204062.shtml?updated>

²³ Гарагуц Олена. Лія Ахеджакова переживає за Україну і опасається за Росію. 12.03.2014. <https://litsa.com.ua/14702/>

²⁴ Севрюгин Игорь. «Хватит молчать». Лія Ахеджакова – о протестах и ситуации в России. 23.01.2021. <https://www.currenttime.tv/af/russia-akhedzhakova/31064191.html>

²⁵ Быков Дмитрий, Сабурова Ольга. Лія Ахеджакова...